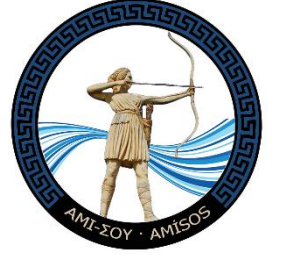

AMİSOS / AMİSOS

Cilt/ Volume 7, Sayı/ Issue 13 (Aralık/ December 2022), ss./ pp. 490-515

ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230

DOI: 10.48122/amisos.1207225

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/Received: 19. 11. 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 24. 12. 2022

DİYARBAKIR ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDEKİ FİĞÜRLÜ ARTUKLU DÖNEMİ SİKKELERİ¹

FIGURINE ARTUQID PERIOD COINS IN DİYARBAKIR ARCHAEOLOGY MUSEUM

Sahure YARIŞ*

Öz

Makalede, Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde bulunan figürlü Artuklu dönemi sikkeleri değerlendirilmektedir. Artuklular, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1102-1409 yılları arasında Amid (Diyarbakır), Harput, Mardin ve Hasankeyf gibi merkezlerde egemen olmuş bir Türkmen beyliğidir.

Müzedeki beylige ait 12.- 13. yüzyıllar arasına tarihlenen 14 adet figürlü sikke bulunmaktadır. Satın alma yoluyla müzeye getirilen bu sikkelerden 6 adedi bakır, 8 adedi ise bronz malzemeden yapılmıştır. Karakteristik özelliklere sahip olan Artuklu sikkelerinde figürlü süslemenin yanı sıra Arapça yazılar, meliklerin, sultanların, halifelerin adı ve unvanı ile basım yeri, tarihi gibi bilgilerde yer almaktadır. Sikkelerde figür kompozisyonu olarak büst ve portre kullanımına ağırlık verilmiştir. Sikkelerde halife adının belirtilip beyliğin İslam dinine mensubiyetinin vurgusu yapılırken aynı zamanda Grek, Roma, Bizans ve Orta Asya hakanlarının tahta oturur vaziyette tasvirlerinin etkileri

¹ Bu çalışma, 26. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan aynı adlı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Diyarbakır/Türkiye. E-posta: cinarsahure@gmail.com ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1789-7470>

ön plana çıkmaktadır. Sikkeler üzerinde uygulanan hükümdar portrelerinde yüz, saç ve elbise kıvrımları gibi ayrıntılar maden üzerinde kabartma olarak işlenmiştir.

İslami dönemde yazı ve bitkisel süslemelerin yoğun işlenmesine rağmen Artuklu dönemi sikkelerinde figüratif süslemelerin kullanılmış olması bu sikkelerin özel bir yerinin olduğunu göstermektedir.

Çalışmada, nümismatik biliminin yanı sıra sanat tarihi, arkeoloji, coğrafya, tarih gibi sosyal bilim dallarına kaynaklık eden sikkelerden Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Artuklu dönemi figürlü sikkelerin, sanatsal üslubu ve kültürel etkileşimi anlatılarak Türk-İslam sanatı içerisindeki yerinin değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Müze, Artuklu Beyliği, Süsleme, Figür.

Abstract

In the article, figure Artuqid period coins in Diyarbakır Archeology Museum are evaluated. Artuquids are a Turkmen principality that dominated centers such as Amid (Diyarbakır), Harput, Mardin and Hasankeyf in the Southeastern Anatolia Region between 1102-1409.

In the museum, the 12th- There are 13 pieces of figurative coins dating back to the 13th centuries. Two of these coins brought to the museum through purchasing are made of copper and 11 of them are made of bronze material. In addition to figurative decoration in Artuqid coins, which have characteristic features, Arabic writings are also included in information such as the names and titles of meliks, sultans, caliphs, and the place and date of printing. In the coins evaluated, the use of bust and portrait was emphasized as a figure composition. While the name of the caliph is mentioned in the coins and the emphasis is placed on the Islamic religion of the principality, at the same time, the effects of the depictions of the Greek, Roman, Byzantine and Central Asian khans sitting on the throne come to the fore. In the royal portraits applied on the coins, details such as face, hair and dress folds are embossed on the mine.

Despite the intensive processing of writing and herbal ornaments in the Islamic period, the use of figurative ornaments in the coins of the Artuqid period shows that these coins have a special place.

In the paper, the artistic style and cultural interaction of Artuqid period coins in Diyarbakır Archeology Museum, which are the source of social sciences such as art history, archaeology, geography and history, will be explained and their place in Turkish-Islamic art will be tried to be evaluated.

Keywords: Diyarbakır, Museum, Artuqid Principality, Ornament, Figure.

Giriş

Kelime anlamı olarak Arapçadan gelen “damga veya nakış yapmak için hazırlanmış demir kalıp” demek olan sikke, ağırlığı önceden ayarlanmış, üzerine darp edip tedavüle çıkaran ve istendiğinde geri almayı taahhüt eden devletin, hükümdarın ya da resmi bir otoritenin simge veya yazısının yer aldığı madeni para türüdür.² Türkler madeni paraya “sikke”, paralar topluluğuna ise yine Arapça bir kelime olan “meskûkât” adını kullanmışlardır.³

Madenlerin bulunmasından önce alışverişler, mal değiştirmek için kullanılan vasıtalar hem coğrafi şartlara hem de yaşam şartlarına göre çeşitlilik arz etmektedir. Sahil kenarlarında yaşayan toplumlar istiridye kabuklarını veya kurutulmuş balıkları kullanırken, iç kesimlerdeki toplumlar ise hayvan postlarını, buğday, arpa, yulaf gibi mahsulleri kullanmışlardır.

Sikke ilk olarak Lidyalılar tarafından icat edilmiştir. Lidya Krallığı ve İonia bölgesinde görülen bu ilk sikkeler, altın ve gümüş karışımıdır. İlk ilkel elektronik sikke olarak kaynaklarda yerini alan bu sikkeler,⁴ Kral Alyattes (MÖ yak. 610-561) zamanında basılmıştır. İonia'dan

² Tekin 2009, 179.

³ Erkiletlioğlu-Güler 1996, 15; Tekin 2009, 179-184.

⁴ Tekin 2009, 14.

Yunanistan'a oradan da İtalya'nın güney kolonilerine kadar yayılmış olan sikkenin MÖ 6. yüzyılda ilk gümüş basımı yapılmıştır. Sikke yüzeyine hâkim olunması ve sikkenin basıldığı şehir sayısında artışın yaşandığı dönem Klasik dönemdir (MÖ 490-330). Helenistik dönemde (MÖ 330-30) ise sikkenin basılan kent sayısının artmasının yanı sıra sikke tipleri çoğalmış, hatta kral portrelerinin ön plana çıktığı görülmektedir.⁵

Genel olarak sikkeler sanat tarihi biliminin yanı sıra nümizmatik, arkeoloji, tarih, madencilik, ekonomi gibi bilimlerinin de araştırma konusu içerisine girmektedir. Ait oldukları dönemin sosyal, siyasi, ekonomik ve dini konuları hakkında bilgi veren ve bir belge niteliği taşıyan sikkeler her dönemde olduğu gibi Artuklu dönemi hakkında da bilgi veren belgelerdir.

Artuklular, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde egemen olmuş, bir Türkmen Beyliğidir. Beylik ismini Sultan Alparslan'ın komutanı olan Eksük'ün oğlu Artuk Bey'den almıştır.⁶ Batılı araştırmacıların eserlerinde Artak, Ortok, Ortuk veya Urtuk gibi isimler Artuklular için kullanılmıştır.⁷

Artuklular soy olarak Oğuzlar'ın Döğer veya Kayı boylarından birine mensup oldukları belirtilmektedir. M. 1063 yılında kendisine bağlı Türkmenlerle Sultan Alparslan'ın hizmetine gire Artuk Bey, Malazgirt Savaşı'nda da sultanın maiyetinde bulunmuştur.⁸

Artuklular, 1102-1408 yıllarında bölgede Hisn-ı Keyfâ (Hasankeyf) ve Amid (Diyarbakır) Artukluları, Harput (Elâzığ) Artukluları ve Mardin Artukluları olmak üzere 3 devlet kurmuşlardır.⁹ Diğer Türk sülâleri ile birlikte Türk kültür ve sanatı adına önemli eserler bırakan bu beyliğin Diyarbakır, Mardin, Hasankeyf ve Silvan'da çok sayıda eseri mevcuttur. Bunun yanı sıra Artuklular Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en eski ve ünlü bakır madenleri olan Ergani ve Maden şehirlerini ele geçirerek hem kendilerinden önce işletilmekte olan maden ocaklarının üretimini arttırmışlar, hem de yeni maden ocakları keşfederek, onların işlenmesini için teşvikte bulunmuşlardır.¹⁰

Makalede, Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde yer alan 14 adet figürlü Artuklu sikkeleri üzerinde durularak bu dönemde sikkeler üzerinde figür işlenmesinin tarihi, ekonomik, siyasi, sosyal ve dini boyutu hakkında bilgi verilmeye çalışılarak sikkelerin Türk-İslam sanatı açısından değerlendirilmesi yapılacaktır.

Katalog

Katalog No: 1.1

Müze Geliş Tarihi ve Şekli: 13.09.1977 / Satın alma

Envanter No: 12/130/77

Hükümdar: Necmeddin Alpı (1154-1176)

Darp Yılı: 1162-1163 (Miladi)

Darp Yeri: Yok

Yazı Karakteri: Kûfî

Malzeme: Bronz

Ölçüler: Çap: 30,79 mm / Ağırlık: 10,24 gr

⁵ Tekin 2011, 34.

⁶ Sevim 1962, 123.

⁷ Uykur 2010, 31.

⁸ Azimli 2007, 13.

⁹ Aydoğdu 2012, 241.

¹⁰ Uykur 2017, 29.

<p><i>Ön yüz: (Res. 1)</i></p> <p><i>Okunuşu:</i> El Melikü'l âlim el adil Necmeddin. Melik-i Diyarbekir.</p> <p><i>Anlamı:</i> Diyarbekir Meliki. Âlim ve adil Melik Necmeddin.</p>	<p><i>Arka yüz: (Res. 2)</i></p> <p><i>Okunuşu:</i> Ebu Muzaffer Alpi bin Timurtaş bin İlgazi bin Artuk sene</p> <p><i>Anlamı:</i> Artuk oğlu İlgazi oğlu Timurtaş oğlu Ebu Muzaffer Alpi</p> <p><i>Sikkenin kenarında:</i></p> <p><i>Okunuşu:</i> seman ve hamsin ve hamse mie.</p> <p><i>Anlamı:</i> Beş yüz elli sekiz yılında (darbedildi). – Miladi 1162-1163 yılı –</p>
<p><i>Tanım:</i> Sikkenin orta kısmında yüzü hafif sağa dönük, saçları dağınık, elbisesi boynunun hemen altında sol tarafta sol omuzdan fibula ile tutturulmuş elbise giyin bir figür işlenmiştir. Figürü, Necmeddin Apla döneminde darp edildiğini yazan yazı kuşağı çevrelemektedir. En dışta ise inci dizileri ile bir daire oluşturularak sikke tamamlanmıştır.</p>	<p><i>Tanım:</i> Merkezde başı cepheden verilmiş bir büst bulunmaktadır. Kafasında bir taç ve tacın yan kısımlarından omuzlara kadar inen saç bukleleri işlenmiştir. Figürün elbisesi, boynunun hemen altında başlayıp aşağıya doğru dökümlü bir elbisedir. Büstün sol kenarında sikkenin hangi tarihte darp edildiği, çevresinde ise Ebu Muzaffer Alpi isminin yer aldığı yazı kuşağı bulunmaktadır. Son olarak da inci dizileri ile yapılmış olan daireyle sikke çevrelenmiştir.</p>

Katalog No: 1.2

Müzeye Geliş Tarihi ve Şekli: 13.09.1977 / Satın alma

Envanter No: 12/127/77

Hükümdar: Fahreddin Kara Arslan (1148-1174)

Darp Yılı: 1164-1165 (Miladi)

Darp Yeri: Yok

Yazı Karakteri: Kûfî

Malzeme: Bronz

Ölçüler: Çap: 28,92 mm / Ağırlık: 11,95 gr

<p><i>Ön yüz:</i> (Res. 3)</p> <p><i>Okunuşu:</i> La ilahe illa'llah Muhammed Rasul Allah, el Müstencid billah.</p> <p><i>Anlamı:</i> Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın Elçisidir. El-Müstencid Billah¹¹</p>	<p><i>Arka yüz:</i> (Res. 4)</p> <p><i>Okunuşu:</i> Melikü'l umera Kara Arslan bin Davud bin Sökmen bin Artuk</p> <p><i>Anlamı:</i> Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Emirlerin Meliki Kara Arslan</p> <p><i>Sikkenin kenarında:</i></p> <p><i>Okunuşu:</i> Sene sittin ve hamsemi'e</p> <p><i>Anlamı:</i> Beş yüz altmış yılında (darbedildi). – Miladi 1164/1165 yılı –</p>
<p><i>Tanım:</i> Merkezde yüzü hafif sağa dönük, saçları örgü şeklinde sağ omuza doğru inen, elbisesi boynunun hemen altında sol tarafta fibula ile tutturulmuş bir figür bulunmaktadır. Figürün üst kısmında yazı kuşağına yer verilmiştir.</p>	<p><i>Tanım:</i> İnci dizileri ile çevrelenmiş sikkenin orta kısmında kim tarafından darp edildiği, kenarında ise kaç tarihinde darp edildiğini yazan yazı kuşağı vardır.</p>

*Katalog No:*1.3

Müze Geliş Tarihi ve Şekli: 10.07.1980 / Satın alma

Envanter No: 2.85.80

Hükümdar: II. Kutbeddin İlgazi (1176-1184)

Darp Yılı: Yok

Darp Yeri: Yok

Yazı Karakteri: Kûfi

Malzeme: Bronz

Ölçüler: Çap: 3,4 mm / Ağırlık: 14,1 gr

<i>Ön yüz:</i> (Res. 5)	<i>Arka yüz:</i> (Res. 6)
-------------------------	---------------------------

¹¹ El-Müstencid Billah (1160-1170 tarihleri arasında hüküm süren 32. Abbasi Halifesi).

 <p><i>Okunuşu:</i> (Kutbeddin İlgazi) bin Alpi bin Timurtaş bin İlgazi bin Artuk <i>Anlamı:</i> Artuk oğlu İlgazi oğlu Timurtaş oğlu Alp oğlu (Kutbeddin İlgazi)</p>	 <p><i>Okunuşu:</i> İlgazi Mevlâna el Melikü'l Âlim el Adil Kutbeddin Melikü'l Umera Şah Diyarbekir <i>Anlamı:</i> Diyarbekir Şahı, Emirlerin Meliki, Âlim ve Adil Sultan Kutbeddin İlgazi</p>
<p><i>Tanım:</i> İç içe yapılmış inci dizili iki daire, merkezde yine inci dizileri ile yapılmış kare yer alır. Karenin dıştan çevresinde II. Kutbeddin İlgazi'nin şeceresi yazılmıştır. Karenin ortasında başında süslemeli diadem takan, başı sağa dönük ve yukarı doğru kalkık erkek büstü işlenmiştir.</p>	<p><i>Tanım:</i> İnci dizili daire içerisinde Kutbeddin İlgazi'nin ismi ve unvanları yazılmıştır.</p>

Katalog No: 1.4

Müze Geliş Tarihi ve Şekli: 13.09.1977 / Satın alma

Envanter No: 12/142/77¹²

Hükümdar: Hüsâmeddin Yuluk Arslan (1184-1200)

Darp Yılı: 1184-1185 (Miladi)

Darp Yeri: Yok

Yazı Karakteri: Kûfî

Malzeme: Bronz

Ölçüler: Çap: 31,10 mm / Ağırlık: 8,89 gr

Ön yüz: (Res. 7)

Arka yüz: (Res. 8)

¹² Uykur 2010, 165.

  <p><i>Okunuşu:</i> Hüsameddin Yuluk Arslan <i>Anlamı:</i> Hüsâmeddin Yuluk Arslan</p>	 <p><i>Okunuşu (Orta):</i> El Melikü'l Nasır Selah ed dinya ve ed'din Yusuf bin Eyyüb. <i>Anlamı:</i> Yardımsever Melik Dini ve Dünyayı Düzenleyen Eyyub oğlu Yusuf <i>Sikkenin Etrafında:</i> <i>Okunuşu:</i> Duribe sene ---- semanin hamse mie <i>Anlamı:</i> Beş yüz seksen... yılında darbedildi. (Miladi 1184-1185 yılında)</p>
<p><i>Tanım:</i> İnci dizileri ile oluşturan daire içinde erkek büstü yapılmıştır. Baş diademli, pendilialı¹³ taçlı ve cepheden işlenmiş olan büstün solunda ve sağında Yuluk Arslan'ın adı ile lakabı yazmaktadır. Figürün boyundan başlayıp sağ ve sol omuzundan dökümlü olarak inen lorost¹⁴ adı verilen kıyafeti ortada bir fibula ile birleştirilmiştir.</p>	<p><i>Tanım:</i> Arka yüzde inci dizileri içine yerleştirilmiş altı kollu yıldız bulunmaktadır. Yıldızın orta kısmında Eyyubî meliki Selâhaddin'in ismi ve unvanları yazmaktadır. Yıldızın her bir köşesine ise sikkenin darp tarihi yerleştirilmiştir.</p>

Katalog No: 1.5¹⁵

Müze Geliş Tarihi ve Şekli: 13.09.1977 / Satın alma

Envanter No: 12/144/77

Hükümdar: Hüsâmeddin Yuluk Arslan (1184-1200)

Darp Yılı: 1184-1185 (Miladi)

Darp Yeri: Yok

Yazı Karakteri: Kûfî

Malzeme: Bronz

Ölçüler: Çap: 30,48 mm / Ağırlık: 11,49 gr

Ön yüz: (Res. 9)

Arka yüz: (Res. 10)

¹³ Pendilia: Bir ucu diadem ya da taça bağlı, kulak hizasında aşağıya sarkan pendant. Demirel Gökçalp 2009, 140.

¹⁴ Lorost: Romalıların kullandığı süslü bir pelerindir. Deriden yapılan, ağır, uzun ve dar dikdörtgen, yaklaşık 5 m uzunluğunda bir atkıdır. Uykur 2011, 187.

¹⁵ Uykur 2010, 96; 2017, 96.

 <p><i>Okunuşu:</i> Hüsameddin Yuluk Arslan <i>Anlamı:</i> Hüsâmeddin Yuluk Arslan</p>	 <p><i>Okunuşu (Orta):</i> El Melikü'l Nasır Selah ed dinya ve ed'din Yusuf bin Eyyüb. <i>Anlamı:</i> Yardımsever Melik Dini ve Dünyayı Düzenleyen Eyyub oğlu Yusuf <i>Sikkenin Etrafında:</i> <i>Okunuşu:</i> Duribe sene ---- semanın hamse mie <i>Anlamı:</i> Beş yüz seksen... yılında darbedildi. (Miladi 1184-1185 yılında)</p>
<p><i>Tanım:</i> İnci dizileri ile oluşturan daire içinde erkek büstü yapılmıştır. Başu diademli, pendiliyalı¹⁶ taçlı ve cepheden işlenmiş olan büstün solunda ve sağında Yuluk Arslan'ın adı ile lakabı yazmaktadır. Figürün boyundan başlayıp sağ ve sol omuzundan dökümlü olarak inen lorost adı verilen kıyafeti ortada bir fibula ile birleştirilmiştir.</p>	<p><i>Tanım:</i> Arka yüzde inci dizileri içine yerleştirilmiş altı kollu yıldız bulunmaktadır. Yıldızın orta kısmında Eyyubî meliki Selâhaddin'in ismi ve unvanları yazmaktadır. Yıldızın her bir köşesine ise sikkenin darp tarihi yerleştirilmiştir.</p>

Katalog No: 1.6

Müzeeye Geliş Tarihi ve Şekli: 03.02.1977 / Satın alma

Envanter No: 3/17/77

Hükümdar: Hüsâmeddin Yuluk Arslan (1184-1200)

Darp Yılı: Yok

Darp Yeri: Yok

Yazı Karakteri: Kûfî

Malzeme: Bronz

Ölçüler: Çap: 29,92 mm / Ağırlık: 12,19 gr

Ön yüz: (Res. 11)

Arka yüz: (Res. 12)

¹⁶ Pendilia: Bir ucu diadem ya da taça bağlı, kulak hizasında aşağıya sarkan pendant. Demirel Gökçalp 2009, 140.

 <p><i>Okunuşu:</i> Nuru'd-Din Atabek <i>Anlamı:</i> Nureddin Atabek</p>	 <p><i>Okunuşu (Orta):</i> En Nasır lidinillah Emirü'l müminin <i>İç çerçevede:</i> <i>Okunuşu:</i> El Melikü'l Efdal Ali ve el- Melik el-Zahir Gazi bin el Melikü'n Nasır. <i>Anlamı</i>¹⁷: -El-Meliku'l-Efdal Ali - El-Meliku'z-Zahir bin el-Meliku'n-Nasır <i>Dış çerçevede:</i> <i>Okunuşu:</i> Husam ed din Yuluk Yurukarslan <i>Anlamı:</i> Hüsameddin Yavlak Yörükaslan</p>
<p><i>Tanım:</i> Merkezde başı miğferli ve zincirden örülmüş zırh giymiş bağdaş kurmuş savaşı tasvir edilmiştir. Sağ elinde, başının arkasına doğru devam eden bir kılıç, sol elinde ise kesik bir baş işlenmiş olan figürün sağında Musul Atabegi Nureddin'in ismi yazılmıştır.</p>	<p><i>Tanım:</i> Sikkenin arka yüzü, ortadan dış doğru üç sıra yazı kuşağından oluşmaktadır. Ortada Halife Nâsır lidinillâh, iç çerçevede Eyyûbi meliklerinin ismi, dış çerçevede ise Yuluk Arslan'ın isimleri işlenmiştir.</p>

Katalog No: 1.7

Müze Geliş Tarihi ve Şekli: 24.09.1973 / Satın alma

Envanter No: 1272

Hükümdar: Hüsâmeddin Yuluk Arslan (1184-1200)

Darp Yılı: 1199-1200 (Miladi)

Darp Yeri: Yok

Yazı Karakteri: Kûfî

Malzeme: Bronz

Ölçüler: Çap: 30,66 mm / Ağırlık: 11,85 gr

Ön yüz: (Res. 13)

Arka yüz: (Res. 14)

¹⁷ Burada iki farklı Eyyubi Sultanına biat edildiğinden dolayı ikisinin de ismi yer almaktadır.

Okunuşu: Nuru'd-Dîn Atabek

Anlamı: Nureddin Atabek

Okunuşu (İç): En-Nasır lidinillah emiru'l-muminin

Anlamı: Müminlerin Emiri Nasır Lidinillah

(Orta):

Okunuşu: El-Meliku'l-Efdal Ali ve'l-Meliku'z-Zahir Ğazi bin El-Meliku'n-Nasır Yusuf

Anlamı: Meliku Nasır Yusuf oğlu Meliku Zahir Gazi oğlu Meliku Efdal Ali

Okunuşu (Dış):

Okunuşu: Husamu'd-Dîn Yuluk Arslan Melik-i Diyarbekir bin İlğazi bin Artuk duribe sene sitte ve tis'in ve hamse mie.

Anlamı: Artuk oğlu İlğazi oğlu Diyarbekir Meliki Hüsameddin Yuluk Arslan.

Beş yüz doksan altı yılında darbedildi. (1199-1200 miladi)

Tanım: Katalog no 6 ile aynı. Başı miğferli olarak işlenmiş olan figürün üzerinde zincirden örülmüş zırhı, sikke korozyona uğradığından dolayı görünmemektedir. Bağdaş kurmuş olan savaşçının sağ elinde başının arkasından devam eden kılıç, sol elinde ise kesik bir baş işlenmiştir. Figürün sağ tarafında Musul Atabegi Nureddin'in ismi yazmaktadır.

Tanım: Sikkenin arka yüzünde üç kuşak halinde yazı işlenmiştir. İç yazıda Halife Nasır Lidinillah, ortada Eyyûbi meliklerinin isimleri, dışta ise Hüsameddin Yuluk Arslan'ın ismi ve darp tarihi yazmaktadır.

Katalog No: 1.8

Müzeye Geliş Tarihi ve Şekli: 13.09.1977 / Satın alma

Envanter No: 12/132/77
Hükümdar: Mesud Kutbeddin (1185-1200)
Darp Yılı: Yok
Darp Yeri: Yok
Yazı Karakteri: Kûfi
Malzeme: Bronz
Ölçüler: Çap: 27,01 mm / Ağırlık: 12,51 gr

Ön yüz: (Res. 15)

Okunuşu: Okunamıyor

Tanım: Etrafında inci dizilerinin işlendiği sikkenin merkezinde başı hafif sağa dönük, sağ elinde küre, sol elinde ise mızrak tutan hükümdar büstü işlenmiştir. Figürün üzerinde yazı kuşağı yer almaktadır. Korozyona uğradığından dolayı yazı okunamamaktadır.

Arka yüz: (Res. 16)

Okunuşu (Orta): El Melikü'l Mesud Kutbeddin Sökmen bin Muhammed bin Kara Arslan.

Anlamı: Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Melikul Mesud Kutbeddin Sökmen

Etrafında:

Okunuşu: El İmamü'n Nasır ----- Müminin

Anlamı: Müminlerin (Emiri) İmam Nasır

Tanım: İnci dizileriyle çevrelenmiş olan sikkenin arka yüzünde ortada üç, etrafında ise bir satırlık yazı kuşağı işlenmiştir.

Katalog No: 1.9

Müze Geliş Tarihi ve Şekli: 13.09.1977 / Satın alma

Envanter No: 12/137/77

Hükümdar: Nâsıreddin Mahmud (1200-1222)¹⁸

Darp Yılı: 1213-1214 (Miladi)

Darp Yeri: el- Hısn (Hasankeyf)

Yazı Karakteri: Kûfî

Malzeme: Bakır

Ölçüler: Çap: 28,40 mm / Ağırlık: 10,19 gr

Ön yüz: (Res. 17)

Okunuşu: Duribe bi el hısn sene 610

Anlamı: El-Hasan'da (Hasankeyf) 1213-1214 (miladi) yılında darbedildi.

Tanım: Sikkenin etrafı inci dizileri ile sınırlandırılmıştır. Merkezde kanatları açık çift başlı kartal motifi yer alır. Kartalın solunda darp yeri, sağında ise darp tarihi yazmaktadır.

Arka yüz: (Res. 18)

Okunuşu (Orta): El Melikü'l Salih Mahmud bin Artuk. El Melikü'l Adil Ebu Bekir.

Anlamı: Artuk oğlu Melikus Salih Mahmud Melikul Adil Ebubekir.

Okunuşu (Etrafında): Okunamıyor.

Tanım: Merkezde dört satırlık yazı kuşağı vardır. Yazıda Eyyubi meliki el-Adil Ebu Bekir'in ismi ve unvanı işlenmiştir.

Katalog No: 1.10

Müzeye Geliş Tarihi ve Şekli: 04.08.1980 / Satın alma

¹⁸ İncelenen örnekte arka yüzde, sikkenin etrafını çeviren yazı korozyona uğradığı için okunamamıştır. Bu sikkenin benzer örneği Konya Etnografya Müzesi'nde yer almaktadır. Bu sikkenin arka yüzde etrafında Halife en-Nasır'ın adı ve unvanı yazmaktadır. Hem ön yüzdeki çift başlı kartal figürü, hem de arka yüzde yer alan ve okunabilen yazı kuşağı incelenen örnekle aynı içeriktedir. Bu nedenden dolayı incelenen sikkenin Konya Etnografya Müzesi'nde 851-2 envanter nolu sikke ile aynı dönem olduğunu söyleyebiliriz.

Envanter No: 3.11.80
Hükümdar: Nasreddin Artuk Arslan (1200-1239)
Darp Yılı: Yok
Darp Yeri: Yok
Yazı Karakteri: Kûfi
Malzeme: Bakır
Ölçüler: Çap: 30,50 mm / Ağırlık: 16,01 gr

Ön yüz: (Res. 19)

Okunuşu: Nasıru'd-Dunya ve'd-Din Artuk Arslan Melik Diyar Bekir

Arka yüz: (Res. 20)

Okunuşu (Orta): Ebu'l-Abbas Ahmed en-Nasır Lidinallah emiru'l-müminin.

El Melikü'l Adil Ebu Bekir bin Eyyub

*Anlamı*¹⁹: - Emirülmüminin Ebu Abbas Ahmed Nasır Lidinillah

- Adil Sultan Eyyub oğlu Ebu Bekir

Okunuşu (Etrafında):

Okunuşu: ----- sitte mie.

Anlamı: Altı yüz... (yılında darp edildi)

Tanım: İnci dizileriyle yapılmış olan dairenin içinde, başı hafif sola dönük erkek büstü yer almaktadır. Büstün çevresinde ise Artuk Arslan'ın ismi ve lakabının bulunduğu yazı kuşağı işlenmiştir.

Tanım: İnci dizileri ile çevrilen sikkenin arka yüzünde ortada beş satır yazı kuşağı bulunmaktadır. Abbasi ve Eyyûbi halifelerinin isimlerinin ve lakaplarının yazılı olduğu bu yazı kuşağının etrafında sikkenin darp tarihi yazmaktadır.

Katalog No: 1.11

Müze Geliş Tarihi ve Şekli: 13.09.1977 / Satın alma

¹⁹ Abbasi ve Eyyûbi devletine aynı anda tabi oldukları (dini, siyasi tabiiyet) için iki devlet sultanın da ismi yazılmıştır.

Envanter No: 12/128/77

Hükümdar: Nasreddin Artuk Arslan (1200-1239)

Darp Yılı: Yok

Darp Yeri: Yok

Yazı Karakteri: Kûfi

Malzeme: Bakır

Ölçüler: Çap: 30,50 mm / Ağırlık: 16,01 gr

Ön yüz: (Res. 21)

Okunuşu: El Melikü'l Mansur Nasr'ed dünya ve ed din Artuk Arslan

Anlamı: Zafer Sahibi Melik, Dinin ve Dünyanın yardımcısı Nasreddin Artuk Arslan

Tanım: Merkezde başı sağ profilden yapılmış erkek portresi yer almaktadır. Portrenin üst kısmını Nasreddin Artuk Arslan'ın ismi, lakabı ve unvanının bulunduğu yazı kuşağı çevrelemektedir.

Arka yüz: (Res. 22)

Okunuşu (Orta): En Nasır lidinallah emirü'l müminin. El Melikü'l Kamil Nasır ed din Muhammed bin Eyyüb.

Anlamı: Müminlerin Emiri Nasır Lidinillah (Abbasi Devleti 34. Halifesi)

Eyyub oğlu Meliku'l-Kâmil Nasreddin Muhammed (Eyyubi Devleti Sultanı)

Okunuşu (Etrafında):

Okunuşu: -----ve sittemie

Anlamı²⁰: ...ve altı yüz.

Tanım: Orta kısımda daire içinde beş satırlık Abbasi ve Eyyûbi meliklerinin isminin geçtiği yazı kuşağı işlenmiştir. Bu yazı kuşağının etrafında sikkenin darp tarihinin bir kısmı okunmaktadır.

Katalog No: 1.12

Müze Geliş Tarihi ve Şekli: 13.09.1977 / Satın alma

²⁰ İsmi geçen halifenin hüküm süresi ile bu eksik tarihe göre sikke 1203-1225 Miladi tarihleri arasında darp edilmiştir.

Envanter No: 12/136/77
Hükümdar: Nasreddin Artuk Arslan (1200-1239)
Darp Yılı: 1223-1224 (Miladi)
Darp Yeri: Yok
Yazı Karakteri: Kûfî
Malzeme: Bakır
Ölçüler: Çap: 27,77 mm / Ağırlık: 11,77 gr

Ön yüz: (Res. 23)

Okunuşu: El Melikü'l Mansur Nasr'ed dinya ve ed din Artuk Arslan

Anlamı: Zafer sahibi Melik Dinin ve dünyanın yardımcısı Nasreddin Artuk Arslan

Tanım: Katalog no 10 ile aynı. Merkezde başı sağ profilden yapılmış erkek portresi yer almaktadır. Portrenin üst kısmını Nasreddin Artuk Arslan'ın ismi, lakabı ve unvanının bulunduğu yazı kuşağı çevrelemektedir.

Arka yüz: (Res. 24)

Okunuşu (Orta): En Nasır lidinallah emirü'l müminin. El Melikü'l Kâmil Nasır ed din Muhammed bin Eyyüb

Anlamı: Müminlerin Emiri Nasır Lidinillah (Abbasi Devleti 34. Halife)

Eyyub oğlu El-Melikul Kâmil Nasreddin Muhammed

Okunuşu (Etrafında):

Okunuşu: Duribe sene işrun ve sittemie

Anlamı: Altı yüz yirmi yılında darbedildi. Miladi 1223-1224 yılı

Tanım: Arka yüzde merkezde beş satırlık yazı kuşağı işlenmiştir. Abbasi ve Eyyûbi halifelerinin isimleri yer almaktadır. Etrafında ise darp tarihi bulunmaktadır.

Katalog No: 1.13

Müzeye Geliş Tarihi ve Şekli: 28.12.1973 / Satın alma

Envanter No: 1
 Hükümdar: Nasreddin Artuk Arslan (1200-1239)
 Darp Yılı: Yok
 Darp Yeri: Yok
 Yazı Karakteri: Kûfi
 Malzeme: Bakır
 Ölçüler: Çap: 28,58 mm / Ağırlık: 9,56 gr

<p>Ön yüz: (Res. 25)</p> <p>Okunuşu: Nasıru'd-Din Artuk Arslan Anlamı: Nasreddin Artuk Arslan</p>	<p>Arka yüz: (Res. 26)</p> <p>Okunuşu (Orta): El İmam Mustansır Billah emirü'l müminin. El Melikü'l Kâmil Muhammed Anlamı: Abbasi Halifesi Mustansır Billah'a ait bir künyedir. Okunuşu (Etrafında): Okunuşu: Duribe sene seman ----- Anlamı: ... sekiz yılında darbedildi</p>
<p>Tanım: Daire içine alınmış olan sikkenin merkezinde cepheden, tahtta oturan figür işlenmiştir. Figürün sağ eli yumruk şeklinde dizinin üzerinde, sol el ise göğüs hizasında bir küre tutar vaziyette yapılmıştır. Figürün sol tarafında Nasreddin Artuk Arslan'ın ismi yazmaktadır.</p>	<p>Tanım: Yine daire içinde alınmış olan sikkenin arka yüzünde ortada Abbasi Halifesi Muntasır'ın ismi ve lakapları yazmaktadır. Etrafında ise darp tarihi işlenmiştir. Fakat korozyona uğradığından dolayı darp tarihi tam okunamamıştır.</p>

Katalog No: 1.14
 Müzeye Geliş Tarihi ve Şekli: 10.07.1980 / Satın alma

Envanter No: 2/86/80
Hükümdar: Nasreddin Artuk Arslan (1200-1239)
Darp Yılı: Yok
Darp Yeri: Yok
Yazı Karakteri: Kûfî
Malzeme: Bakır
Ölçüler: Çap: 28 mm / Ağırlık: 7,78 gr

<p><i>Ön yüz:</i> (Res. 27)</p> <p><i>Okunuşu:</i> Nasıru'd-Din Artuk Arslan <i>Anlamı:</i> Nasreddin Artuk Arslan</p>	<p><i>Arka yüz:</i> (Res. 28)</p> <p><i>Okunuşu (Orta):</i> El İmam Mustansır Billah emirü'l müminin. El Melikü'l Kâmil Muhammed <i>Anlamı:</i> Abbasi Halifesi Mustansır Billah'a ait bir künyedir <i>Okunuşu (Etrafında):</i> Okunamıyor</p>
<p><i>Tanım:</i> Katalog no 12 ile aynı. Daire içine alınmış olan sikkenin merkezinde cepheden, tahtta oturan figür işlenmiştir. Figürün sağ eli yumruk şeklinde dizinin üzerinde, sol el ise göğüs hizasında bir küre tutar vaziyette yapılmıştır. Figürün sol tarafında Nasreddin Artuk Arslan'ın ismi yazmaktadır.</p>	<p><i>Tanım:</i> Daire içinde Abbasi Halifesi Muntasır'ın ismi ve lakapları yazmaktadır. Etrafı korozyona uğradığından dolayı okunamamıştır.</p>

Değerlendirme

Sikke, ölçüleri darp edilen devlet tarafından belirlenmiş, üzerinde yazı ve sembollerin işlendiği, resmi bir otoriteyi simgeleyen madeni paralardır.²¹ Maddi ve kültürel sembol niteliği taşımasının yanı sıra, bir malın karşılığında ödeme aracı olarak da kullanılan bu madeni para, devletlerin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatları hakkında önemli bilgiler sunan eserler arasındadır.

Sikkenin öne yüzünde darp yeri, darp tarihi, sultan, melik, halife gibi yöneticilere atfedilen unvan ve lakaplar yer alırken; arka yüzde ise semboller, süslemeler, figürler

²¹ Tekin 2009, 14.

işlenmektedir. Makaleye konu olan Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'ndeki Artuklu dönemine ait 14 sikkede de figür işlenmiştir.

Artuklular, Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1102-1409 yılları arasında Amid (Diyarbakır), Harput, Mardin ve Hasankeyf gibi merkezlerde egemen olmuş bir Türkmen beyliğidir.

Farklı sanat dallarında sembolik anlamlarıyla karşımıza çıkan figürün en yaygın kullanıldığı alanlardan biri sikkedir. Satın alma yoluyla müzeye gelmiş 14 adet figürlü Artuklu sikkesi vardır. Bu sikkelerden 6 âdeti bakır,²² 8 âdeti ise bronz²³ malzemeden yapılmıştır. Yazı karakteri olarak incelenen sikkelerde kûfî yazı çeşidi kullanılmıştır. Karakteristik özelliklere sahip Artuklu sikkelerinde figürlü süslemenin yanı sıra, Arapça yazılar, meliklerin, sultanların, halifelerin adı ve unvanı, lakapları ile darp yeri, tarihi gibi bilgilerde yer almaktadır. Bu dönem sikkelerinin ticarete aracı bir unsur olarak kullanılmasının yanında, Ortaçağ döneminin kısıtlı şartlarında melikin halka ulaşmasında iletişim aracı olarak da görülmüşlerdir. Halka ulaşmada en önemli kaynaklardan olan sikkeler aynı zamanda bilgi kaynağı ve propaganda malzemesi biçiminde de kullanılmış²⁴ olması dönemin sosyal ve kültürel ortamı hakkında bilgi vermesi bakımından değer arz etmektedir.

İncelenen 1 sikke (Kat. No: 1) Necmeddin Alpı (1154-1176), 1 sikke (Kat. No: 2) Fahrettin Kara Arslan (1148-1174), 1 sikke (Kat. No: 3) II. Kutbeddin İlgazi (1176-1184), 4 adet sikke (Kat. No: 4, 5, 6, 7) Hüsameddin Yuluk Arslan (1184-1200), 1 sikke (Kat. No: 8) Mesud Kutbeddin (1185-1200), 6 adet sikke (Kat. No: 9, 10, 11, 12, 13, 14) Nasıreddin Artuk Arslan (1200-1239) döneminde bastırılmıştır. Bu sikkelerden 2'si (Kat. No: 2 ve 8) Hısn-ı Keyfa- Amid Artuklularına aittir. Diğer sikkeler Mardin Artukluları dönemine aittir.

Artuklu Devleti'nde sikke bastırma ve hutbe okutma gibi eylemlerin yerine getirilmesini tarih sahnesine çıktıkları dönemden beri takip etmek mümkündür. Artukluların devlet kapsamında değerlendirilmesine rağmen hem yaşadıkları coğrafi şartların olumsuz koşulları hem de kendi içlerinde var olan hanedan çekişmelerinden dolayı varlıklarını devam ettirmeleri zor olmuştur. Devletin devamlılığını sağlamak için sık sık Selçuklu, Eyyubi veya Abbasi himayelerine girmişlerdir. Farklı devletlerin himayelerine girdiklerini tarihsel süreç içerisinde basılmış olan sikkelerin epigrafik değerlendirilmelerinden daha iyi anlaşılmaktadır. İncelenen örneklerin 10 âdetinin²⁵ arka yüzündeki yazı kuşaklarında Abbasi ve Eyyubi meliklerinin isimleri işlenmiştir. Bu isimlerin işlenmesi, adı geçen devletlere dini ve siyasi açıdan tabi oldukları göstermektedir. 1 adet sikkede²⁶ ise ön yüzde Abbasi Halifesinin ismi yer almaktadır.

Müzedeki yer alan Artuklu figürlü sikkelerinde kompozisyon çeşitliliği dikkat çekmektedir. Bu kompozisyonların içeriğinde çift başlı kartal, büst şeklinde figür ve tahta oturan hükümdar vardır. Bazı sikkelerde bu figürler sadece ön yüzde²⁷ işlenmişken bazı sikkelerde ise hem ön hem de arka yüzde²⁸ işlenmiştir. Sikkeler üzerindeki figürlerin yüz, saç ve elbise kıvrımları gibi ayrıntılar maden üzerine kabartmalar olması bakımından dikkate değerdir. Büst şeklinde işlenmiş figürler; Grek, Roma ve Bizans imparatorları tarzında betimlenmiştir. Zaferler kazanan ve ünü yüzyıllarca devam eden, cesaret ve bilgelik ile özdeşleşmiş kahraman hükümdarların, Antik dönem Apollon, Hera ve Helios gibi güçlerine

²² Katalog No: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

²³ Katalog No: 9, 10, 11, 12, 13, 14.

²⁴ Uykur 2017, 161.

²⁵ Katalog No: 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14.

²⁶ Katalog No: 2

²⁷ Katalog No: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14

²⁸ Katalog No:1

inanılan tanrıların portrelerinin sikkeleri süslediği görülmektedir. Orta Çağ Türkmen devletlerinin beyleri, Anadolu'ya geldiklerinde efsanelerini dinledikleri bu kişilerin portrelerini, heykellerini ve büstlerini görmüşler, güç ve iktidar sembolü olarak gördükleri bu insanlardan esinlenerek yeni yorumlarla kendi sikkelerini bastırmışlardır.²⁹ Eserlere kattıkları yeni yorumlar iktidar ve güç sembolünün yanında estetik bir zevke sahip olduklarını da kanıtlar niteliktedir. Tahta oturan hükümdar tasvirlerinde Orta Asya geleneğinden etkilenilmiştir. Tahta oturan hükümdar betimlemelerinde bir grup da elinde kesik baş tasvirine yer verilmişken, diğer grup da tahta dikkat çekilmiş ve hükümdarın hükümdarlık alametleri ön plana alınmak istenmiştir.³⁰

Grek İmparatorları tarzında portreler;

Bu portrelerde sikke üzerinde cepheden resmedilmiş erkek portreleri yer alır. Başlarında defne yaprağı bir taçla işlenen portrelere katalogda 1, 2, ve 10 numara ile verilen sikkelerde görülmektedir. Portreler, Antik dönem sikkelerinde karşılaşılan müzik ve kehanet Tanrısı Apollon başını hatırlatan özelliklere sahiptirler (Res. 29). Saçların verilmiş şekli, başlardaki defne yaprağı ve kıyafetler Grek özellikler göstermesine rağmen yüz betimlemelerinde Türk tipi olarak tanımlanan Uygur tipi betimlemelerin işlenmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca incelenen sikkelerde, saçların dağınık işlenmesine rağmen başın üzerinde defne yapraklı diademin işlenmesi, elbiselerin boynun hemen altında sol omuz üzerinde bir fibula ile tutturulmuş olması ile Yunan mitolojisinde Zeus'un eşi ve ablası olan evlilik kraliçesi Hera ve Güneş tanrısı olarak bilinen Helios'un³¹ (Res. 30) betimlemelerine benzemeleri bakımından da önem arz etmektedirler. Benzer özelliklere Musul Zengi Atabegleri (Res. 31-32) Kutbeddin Mevdûd ve II. Seyfeddin Gazi³² döneminde basılmış olan sikkelerde görmek mümkündür.

Roma İmparatorları tarzında portreler;

Katalog no 11 ve 12'de yer alan sikkelerde ön yüzde sol profilden verilmiş Roma üslubunda erkek portreleri işlenmiştir. Özellikle İmparator Augustus'un "Octavian Tipi" olarak sınıflandırılan portreleri ile incelenen sikkelerde yer alan portreler benzer özellik göstermektedir. Portrelerin karakteristik özellikleri; hafif geriye çekilmiş baş, ince ve uzun bir boyun, vurgulanmış âdem elması gibi ayrıntılardır (Res. 33).³³ Katalogda yer alan portrelerde, başları sağ profilden verilmiş erkek portreleri yer alır.

Bizans İmparatorları tarzında portreler;

Bu portrelere, incelenen örneklerde 3, 4, 5 ve 8 numara ile verilen sikkeler yer verilmiştir. Katalog no 3'te yer alan sikkenin merkezinde başında diadem olan, sağa doğru dönmüş ve yukarı doğru kalkık başa sahip bir erkek portresi vardır. Portre ve başın duruş şekli ile sikke üzerindeki erkek başı Bizans İmparatoru I. Kostantin'in sikkelerine benzemektedir. Konstantin'in kendi adını verdiği Konstantinopolis kenti darphanelerinde basılan sikkelerinde hem başı hem de bakışları yukarı doğru olan, sanki Tanrıya yalvarıyor gibi portrelerini resmettiği bilinmektedir (Res. 34). Katalog no 4 ve 5'te sikkeler üzerinde dikkat çeken portrelerin giymiş oldukları kıyafettir. Romalılarda kullanılan, süslü bir pelerin olan "loros" olarak bilinen bu kıyafet Bizanslılarda giyinilmeye devam eden bir kıyafettir. "Toga veya Trabea" olarak da bilinen bu kıyafet hem Romalılarda hem de Bizanslılarda konsül kıyafeti olup, İsa'nın kefenini ve dirilişini sembolize ettiğine inanılmaktadır. Katalog no 8'de sikkenin merkezine işlenen, başı hafif sağa dönük, sağ elinde küre, sol elinde ise mızrak tutan, loros

²⁹ Uykur 2017, 218.

³⁰ Aydoğdu 2012, 474.

³¹ Morkholm 2000, 10-15.

³² Uykur 2017, 223.

³³ Özgan 2013, 201-210.

kıyafet giymiş bir hükümdar portresi yer alır. Bizans sikkelerinde bir elinde mızrak, diğer elinde kalkan, küre ya da küreli haç taşıyan örneklere sıklıkla rastlanmaktadır. Bizans İmparatorlarından Arcadius, II. Theodosius (Res. 35), I. Leon, II. Leon, IV. Kostantin (Res. 36), I. Romanus (Res. 37) gibi birçok imparatorun döneminde bu grup sikkeler basılmıştır.³⁴ Artuklu döneminde de işlenmiş olan bu portrelerde figürün bir elinde kalkan veya mızrak tutması işlenen portre sahibinin askeri yönünü vurgularken, diğer elindeki kürenin ise dünyanın hâkimi olduğunu vurgulamak için işlendiği şeklinde yorumlamak yerinde olacaktır. Benzer kompozisyonlu sikke örneklerinin Anadolu Selçuklu sultanları I. Rükneddîn Mes'ûd ve I. Gıyaseddin Keyhusrev,³⁵ Mengücek hükümdarı Fahreddin Behram Şah³⁶ döneminde de işlendiği görülmektedir.

Orta Asya tarzı tahtta oturan figür tasvirleri;

Katalogda yer alan 6, 7, 13 ve 14 numaralı sikkelerde görülen tahta oturan figürler, kendi içerisinde de kompozisyon bakımından farklılık arz etmeleri bakımından dikkat çekmektedir. Antik Türk mitolojisinde hakanın egemenlik alanı biçiminde yorumlanan taht, daima hakimiyet ve hükümdarlık sembolü olmuştur. Hükümdar olması anlayışının nesnel olarak vurgulanması da denilebilir. İslam öncesi ve İslam sonrası Türk sanatının çeşitli alanlarında sıklıkla işlenen bu kompozisyonda hükümdarlar genellikle tahtta bağdaş kurup otururken gösterilmiştir.³⁷ Bağdaş kurma Yusuf Has Hacıp tarafından hükümdara yakıştırılan tek duruş şeklidir. Ona göre, bu oturma biçimi bir tarafa eğilmemek, dönmemek, doğruluk ve adalet simgesi anlamlarını taşıması bakımından önem taşımaktadır. Türk sanatında Selçuklu devrinin sonuna kadar, önde bağdaş kurmuş hükümdar, bey veya emir gibi önemli şahsiyetleri simgelemektedir.

Taht sahnelerinin temel amacı, hükümdarı yüceltmektedir. Hükümdarın toplum içindeki konumunu yüceltmek Erken İslam döneminden itibaren karşılaşılan bir durumdur. İslam dünyasında hükümdar imgesi Orta Asya'dan aktarılmıştır. Hükümdar, Orta Asya toplumlarında üç temel işlevi üstlenmektedir. Bunlar; kutsallık, mücadele ve üretkenliğidir. Tanrı'nın altında, toplumun üstünde yer alan hükümdarın tahta oturması toplum yaşamının merkezini oluşturmaktadır.³⁸

Katalog no 6 ve 7'de tahtta oturan figürlerin sağ ellerinde başının arkasından devam eden kılıç, sol ellerinde ise kesik birer baş tutan, başında tulga³⁹ takmış, üzerinde zırh giyinmiş figürlerin tasvirleri yer alır. Bir elinde kılıç, bir elinde kesik insan başı taşıyan bu figürler, savaş ve savaş ile ilgili betimlemelerin yanı sıra, Mars (Merih) gezegenini ifade etmektedir.⁴⁰ Türk mitolojisinde Mars gezegeni silahları ifade etmek için kullanılmıştır. Özellikle de kılıç ve bakırdan yapılan silahların tasvirinin ikonografik olarak açıklamaların da yer verilmiştir.⁴¹ Mars gezegeni ile Türkler arasındaki ilişki, Türklerin and içerken kılıç üzerine yemin etmeleri, Gök Tanrının şahit gösterilmesi gibi ritüeller kılıç kültürüne işaret etmektedir.⁴² Mars, Orta Doğu mitolojisinde Babil' in savaş tanrısı Ninip ya da Nirgal ile paralellik arz eder. Ninip, güneş ve savaş tanrısı olarak bilinmesinin yanı sıra, büyük bir boğayı ve bereket tanrısını da simgelemektedir. Elinde kılıç bulunan Mars tasvirleri aynı zamanda Babil' in savaş tanrısı Şamaş' la örtüşmektedir.⁴³

³⁴ Harl 2002, 40-45.; Demirel Gökalp 2007, 111.

³⁵ Artuk- Artuk 1970, 350-351.

³⁶ Artuk- Artuk 1970, 388.; Uykur 2017, 230.

³⁷ Esin 2006, 319.; Uykur 2017, 239.

³⁸ Çoruhlu 2006, 288-289.

³⁹ Tulga: Alplerin başını korumak için giydikleri miğfere verilen ad.

⁴⁰ Uykur 2010, 413.

⁴¹ Esin 2001, 62.

⁴² Esin 2006, 312-313.

⁴³ Yanadur 2018, 254.

Müzedeki yer alan ve katalog no olarak 13 ve 14 olarak incelenen sikkelerde tahta oturan figürlerin sağ elleri yumruk yapılmış şekilde dizinin üzerinde, sol ellerinde göğüs hizasında bir küre tuttukları görülmektedir. Sikkelerde hükümdarların elinde görülen kürenin ikonografik tanımlarının kökeni Antik Türk kültürüne kadar inmektedir. Uygur Budist sanatında ve Budist sanatlarda karşılaşılan simgeler arasında aevli ve alevsiz inci küreleri inançları yanında bulunmaktadır. Bunlar arasında Budizmin üçlemesi olarak bilinen Buda, Töre ve Rahip sembolü üç inci, daire veya küre biçiminde betimlemeler vardır. Aevli küre şeklinde resmedilen, istekleri kabul eden kıymetli taş olarak tasvir edilir. Bu figürler simgesel kaynaklarını buradan alarak Türk İslam sanatında da işlenmeye başlanmıştır. Selçuklu eserlerinde ellerinde küre şeklinde cisimler bulunan hükümdar tasvirleri, dünya hakimiyeti istekleri ile ilişkilendirilmektedir.⁴⁴ Hükümdarların tahta bağdaş kurup oturarak bir elinin dizi üzerinde, diğer elinde ise küre, kadeh veya bir nesne tutar vaziyette işlendiği kompozisyonları Büyük Selçuklu döneminde de görebiliriz. II. Tuğrul'a ait bir alçı panoda ya da Semerkand Özbek Kültür ve Sanat Tarihi Müzesi'nde Büyük Selçuklulara ait seramik parçasında (Res. 38),⁴⁵ Anadolu Selçuklu döneminde Konya Alâeddin Köşkü'nde tasvir edilen bir alçı parçasında,⁴⁶ Konya Kalesi'nde yer alan taş panoda (Res. 39) benzer kompozisyonlar işlenmiştir.

Diyarbakır Akeoloji Müzesi'nde yer alan figürlü Artuklu sikkelerinden 13'ünde portre işlenmişken 1 adedinde ikonografik imge taşıyan mitolojik hayvan olan çift başlı kartal işlenmiştir. Katalog no 9'da çift başlı kartal, sikkenin merkezinde kanatları açık bir vaziyette tasvir edilmiştir.

Anadolu Selçuklu eserlerinden takip edilen insan ve hayvan figürleri, bazen gerçekçi, bazen de tılsım, nazarlık, astrolojik sembolik anlamlarda kullanılmıştır. Bu sembollerin Asya kültür çevrelerine etkisi, Türklerin eski dini, İslam inançları yanında yerel antik gelenekler gibi farklı etkenlerin katkısı olduğu bilinmektedir.

Çift başlı kartalın koruyucu sembolik anlamının dışında kuvvet ve talih, şans, aydınlık gibi anlamları da vardır. İlkbahar ve güz mevsimlerinin kartalın kanat hareketleri ile gerçekleştiği inancının yanı sıra antik Türk geleneklerinde Güneş ve Gök Tanrı'nın sembolü olarak da sayılmıştır.⁴⁷

Artuklu Türkmenleri, çift başlı kartal figürünü farklı malzemelerle farklı sanat dallarında sıklıkla kullanmışlardır. Bu sanat dallarının başında mimari, metal, çini gibi sanatlar vardır. Anadolu Selçuklu döneminde çift başlı kartal figürü, I. Alaeddin Keykubad döneminde (1192- 1237) yoğun olarak kullanılmıştır.⁴⁸ Selçuklu sanatında farklı mimari yapılarda işlenmiş olan çift başlı kartalın, kalelerde genellikle arma olarak tasvir edilip koruyucu, sultanı koruyan, ona kudret ve kuvvet, aydınlık ihsan eden sembolleri içermesi figürün, Artuklu burçlarında da aynı sembolik anlamlarda işlendiği yorumunu yapmamıza neden olmaktadır. Ayrıca, burçlarda koruyucu, kuvvet ve hükümdarlık sembolleri olarak kullanılmasının yanı sıra, Orta Çağ Türk devletlerinde hükümdara hükümdarlık yetkisini veren ilahi bir güç olduğuna inanılması da bu figürün işlenmesinde bir diğer etken olduğunu söyleyebiliriz. Diyarbakır Ulu Beden Burcu (Res. 40) ve Yedi Kardeş Burcu (Res. 41) bunun en güzel örnekleridir. Her iki burçta da burcu bir kuşak gibi çevreleyen kitabe kuşağının üst kısmında, onur mevkiinde işlenmiş çift başlı kartallar dikkat çekmektedir. Kartalların en üstte onur mevkiinde işlenmesi bu sembolik anlamları doğrular niteliktedir.

⁴⁴ Süslü 1989, 147-148.; Tekin 2009, 57-58.

⁴⁵ Usta 2005, 129, 322.

⁴⁶ Usta 2005, 130.

⁴⁷ Daşdağ 2012, 175; Ögel 2014, 218.

⁴⁸ Özgan 2020, 111.

Çift başlı kartalın işlendiği bir diğer sanat dalı metal eserlerdir. 13. yüzyılda Artuklu döneminde yapılmış maden sanatının en önemli temsilcilerinden bir olan ayna bunun en güzel örneğidir (Res. 42). Daire bir forma sahip olan aynanın merkezinde çift başlı kartal kabartması işlenmiştir. Bu figürün çevresinde iki kuşak halinde her birinde figürlerin işlendiği iki kuşak yapılmıştır. Merkeze yakın ilk kuşakta Bizans etkili portreler yapılmış ve bu portrelerin yedi gezegeni temsil ettiği vurgulanmıştır. Bu gezegenler; Güneş (Şems), Ay (Kamer), Venüs (Zühre), Mars (Merih), Merkür (Utarit), Jüpiter (Müşteri), Satürn (Zühal)'dir.

Artuklu döneminin önemli sanat dallarından bir diğer örnek olarak da çiniyi söyleyebiliriz. Diyarbakır Artuklu Sayı'ndan çıkan çini kalıntıları bunu kanıtlar niteliktedir. Saraylarda koruyucu unsur ve asalet sembolü olarak işlenen çift başlı kartal figürü, Artuklu Sarayı çinilerinde de kullanılmıştır. Büyük Selçuklu döneminde yapılan çinilerde çift başlı kartal figürüne sıkça rastlanmaktadır. Selçuklu sanatını Anadolu'ya taşıyan ve buranın Türkleşmesinde büyük rolü olan Anadolu Selçukluları Türk-İslam sanatının özgün eserlerini inşa etmişlerdir. Türk ikonografisi içinde önemli bir yer tutan figür, yapılan eserlerde yaygın olarak kullanılmıştır. Çini de Kubadabad Sarayı'ndaki örnekler önem arz etmektedir (Res. 43). 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu çinilerin benzer örneklerinin Artuklu Sarayı'nda da olması figürün, güç ve hâkimiyet göstergesi olarak işlendiğinin kanıtı şeklindedir (Res. 44). Artuklu Sarayı'nın H. 603, M. 1206-1207 yılına tarihlenen kitabesinden her iki sarayında aynı yüzyıllar içerisinde inşası ve kitabelerinde "Sultan" unvanlarının varlığı figürün sembolik anlamının aynı olduğunu ifade etmemize neden olmaktadır.⁴⁹ Sanat dallarında bu figürün çeşitlilik arz etmesinin temelinde onun koruyucu ve kuvvet sembolü olduğuna inandıkları gibi Artuklu Melikleri'nin şahsi bir devlet arması olarak da benimsediğinin birer göstergesidir.

Sonuç

İslami dönemde yazı ve bitkisel süslemeleri yoğun işlenmesinin yanı sıra, Artuklu Türkmenlerinin sikkelerinde figüratif süslemeleri işlemelerinin bu sikkelerin özel bir yerinin olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Sikke bastırıldığı her dönemde ticari bir araç olmasının yanında bilgi kaynağı, propaganda malzemesi ve halka ulaşmada kitle iletişim aracı olmuştur. Artuklu meliklerinin sikke üzerinde figür bastırması olmasının yukarıda saydığımız nedenlerle birlikte güçlerini de kendileri ile eşleştirdikleri imparatorların portreleri veya ikonografik olarak gücüne ve farklı sembolik anlamlar içerir mitolojik bir hayvan olan çift başlı kartalı tercih etmelerinde kendilerini ispat etmek için bir gayrette buldukları yorumu yapılabilir. Bu yorumu yaparken sikkenin üzerindeki figürlerin, hem devletin kurulduğu coğrafyanın içerisindeki devletler arası mücadelede hem de bu devletlere tabi olma konusunda varlıklarını göstermede bir araç olduğunu söyleyebiliriz.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declare no conflict of interest.

⁴⁹ Sönmez-Avcı Yılmaz 2019, 1157-1158.; Yariş 2022, 171.

Kaynakça

- Arık, R. 2000, *Kubad Abad Selçuklu Saray ve Çinileri*, İstanbul.
- Artuk, İ.- Artuk, C. 1970, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu. I-II*, İstanbul.
- Aydoğdu, G. 2012, *Kahramanmaraş Müzesi'ndeki İslam Dönemi Sikkeleri (Osmanlı Dönemine Kadar)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta.
- Azimli, M. 2007, "Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmettin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri (1106-1122)", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu*, I, Mardin, 11-22.
- Çoruhlu, Y. 2014, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul.
- Daşdağ, E. 2012, "Diyarbakır Surlarındaki Sembolik Motiflerin Geleneksel El Sanatlarına Yansıması", *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu*, Diyarbakır, 175.
- Demirel Gökcalp, Z. 2007, *Yalvaç ve Isparta Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bizans Sikkeleri*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir.
- Demirel Gökcalp, Z. 2009, *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*, Ankara.
- Erkiletlioğlu, H.- Güler, O. 1996, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri.
- Esin, E. 2001, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul.
- Esin, E. 2006, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul.
- Harl, K. W. 2002, *Bizans / Kazılarda Bulunan Sikkelerin Tanımlanması İçin Rehber*, (Çev.: Burçak Delikan), İstanbul.
- Morkholm, O. 2000, *Erken Hellenistik Çağ Sikkeleri*, (Çev.: Oğuz Tekin), İstanbul.
- Ögel, B. 2014, *Türk Mitolojisi I*, Ankara.
- Özgan, R. 2013, *Roma Portre Sanatı I*, İstanbul.
- Özgan, R. 2020, "Antik Çağ'dan Günümüze Çift Başlı Kartal: Anlamı, Yorumu ve Propagandası", *Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi*, 3, 98-125.
- Parla, C.-Tuncer, O. C. 2016, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, Diyarbakır.
- Sevim, A. 1962, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, 26/101, 121-146.
- Sönmez, K.-Avcı Yılmaz, H. 2019, "Çift Başlı Kartal Motifinin Türk Sanatındaki Yeri ve Çağdaş Giysi Tasarımlarına Yansıması", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12/28, 1151-1167.
- Süslü, Ö. 1989, *Tasvirler Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara.
- Tekin, O. 2009, *Antik Sikkeler*", *Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çok Kültürlülük*, İstanbul.
- Tekin, O. 2009, "Sikke", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, İstanbul, 179-184.
- Tekin, O. 2011, *Lydia Krallığı'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na Anadolu'da Sikke Darbı, Anadolu'da Paranın Tarihi*, (ed. Bülent Arı), Ankara.

- Usta, S. 2005, *Selçuklu Çini ve Keramik Sanatında İnsan Figürüne İkonografik Açından Bir Bakış*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Uykur, R. 2010, *Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Uykur, R. 2011, “Artuklu Türkmenlerinin Sikkelerinde Görülen İktidar ve Güç Sembolü Hükümdar Portreleri”, *Erdem*, 59, 169-198.
- Uykur, R. 2017, *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*, Ankara.
- Yanadur, H. 2018, *Niğde Müzesi'nde Bulunan İslami Dönem Figürlü Sikkeler (Osmanlı Dönemine Kadar)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri.
- Yarış, S. 2022, “Diyarbakır (Merkez) Artuklu Sanatı'nda Figüratif Süsleme”, *2nd International Archeology, Art History And Cultural Heritage Congress*, September 9-11, Şanlıurfa, 147-181.

Resimler

Res. 29: Grek imparatorları tarzında müzik ve kehanet tanrısı Apollon tasvirli antik dönem sikkesi (<https://antiksikkelernumizmatik.com/konu/karya-satraplari-antik-sikkeleri.618>)

Res. 30: Güneş tanrısı Helios(<https://www.britishmuseum.org/collection/object/G1906-0425-8>)

Res. 31-32: Musul Zengi Atabegleri (R. Uykur'dan)

Res. 33: İmparator Augustus portresi (R. Özgan'dan) **Res. 34:** Bizans İmparatoru I. Konstantin altın sikke (<https://antiksikkelelernumizmatik.com/konu/konstantin-i.84/>)

Res. 35: II. Theodosius dönemine ait sikke (<https://www.wildwinds.com/coins/>)

Res. 36: IV. Kostantin dönemine ait sikke (<https://www.wildwinds.com/coins/>)

Res. 37: I. Romanus dönemine ait sikke (Z. Demirel Gökalp'ten) **Res. 38:** Semerkand Özbek Kültür ve Sanat Tarihi Müzesi'nde Büyük Selçuklulara ait seramik parçası (S. Usta'dan)

Res. 39: Konya Kalesi'nde yer alan taş pano (R. Uykur'dan) **Res. 40:** Diyarbakır Ulu Beden Burcu

Res. 41: Diyarbakır Yedi Kardeş Burcu

Res. 42: Artuklu aynası (S. Yariş'tan)

Res. 43: Kubadabad Sarayı çini örneği (R. Arık'tan) **Res. 44:** Artuklu Sarayı çini örneği (C. Parla-O. C. Tuncer'den)